ДЕМОКРАТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО 08.12.2025 | Якоб Мчанґама

Маніакальний захист

В ім’я демократії європейські держави дедалі більше обмежують свободу слова. Але це обертається проти них.

Вранці 26 листопада 2025 року на порозі берлінської квартири американського драматурга С. Дж. Гопкінса з’явилися троє озброєних поліцейських. Вони пред’явили ордер на обшук, вилучили комп’ютер, а їх із дружиною допитали. Невже вони зробили щось, що загрожувало державному устрою Німеччини? Насправді справа була в обкладинці самвидавної книжки драматурга. Гопкінс, непоступливий лівак і критик політики щодо COVID-19, наклав ледь помітну свастику на маску. Таким чином Гопкінс прагнув підняти на кпини той факт, що, на його думку, Німеччина рухається до авторитаризму. Минулого року, коли він опублікував твіти з зображенням цієї обкладинки, його визнали винним у «поширенні пропаганди нацизму». Попри те, що Гопкінс отримав вирок, поліція повернулася, проте цього разу просто тому, що він опублікував обкладинку книги.

Якби це був поодинокий випадок, то цю справу можна було б вважати прикрим непорозумінням та перевищенням повноважень. Таке могло статися навіть у найбільш демократичній країні, що понад усе захищає свободу слова. Зрештою, у штаті Теннессі, де я мешкаю, якийсь чолов’яга змушений був просидіти у в’язниці 37 днів – аж поки з нього зняли звинувачення – бо опублікував саркастичний мем про Дональда Трампа на своїй сторінці Facebook. Але зараз бачимо, що в таких європейських країнах, як Німеччина й Франція, випадки, схожі зі справою Гопкінса, більше не є винятком з правил. На відміну від США, у цих країнах майже відсутнє обурення громадськості чи занепокоєння політиків обмеженням свободи слова. Немає також значного опору головному політичному консенсусу, який полягає в тому, що європейські демократії повинні ставати дедалі агресивнішими для подолання ворогів. Однак для європейців, що спираються на факти та раціональні аргументи, докази нині надто переконливі, щоб заперечувати загрозу розповсюдження цензури.

Якщо озирнутися на історію Німеччини, стає зрозуміло, чому конституційний устрій цієї країни понад усе прагне запобігти поширенню тоталітаризму, проте арсенал войовничої демократії Німеччини застосовується необачно, завдаючи шкоди базовим цінностям, які покликаний захищати. Все це стало абсолютно очевидним у добу цифровізації, коли тисячі німців перетворилися на об'єкти переслідувань за висловлення суперечливих поглядів на такі теми, як імміграція, політика щодо COVID, конфлікт між Ізраїлем і Газою та політична еліта країни.

Голова Федерального кримінального управління Німеччини ще в березні 2022 року дав зрозуміти, що уряд реагуватиме на нетерпимість, висловлену онлайн, нетерпимістю офлайн: «Кожен, хто опублікує повідомлення, що містить мову ворожнечі, повинен очікувати, що на його порозі з'явиться поліція». Того ж року газета The New York Times проаналізувала дані німецьких державних органів і виявила понад 8500 відкритих розслідувань щодо правопорушень, пов'язаних із висловлюваннями в інтернеті. З 2018 року за такі дії притягнули до відповідальності або покарали принаймні тисячу осіб.

Ця практика досі залишається актуальною. У лютому 2025 року американці були шоковані, коли переглянули випуск «60 хвилин», присвячений німецьким поліцейським і прокурорам, які займаються боротьбою зі злочинами в інтернеті. Посміхаючись, прокурори пояснювали, що поширення неправдивого чи образливого контенту або навіть уподобайка під ним – мова ненависті, плітки, неправдиві цитати або особисті образи – можуть вважатися кримінальним злочином. Навіть назвавши впливового політика «дурнем» або «брехливим шматом лайна», можна спровокувати поліцейський рейд.

Під прицілом також опинилися захисники клімату, пропалестинські активісти та політичні сатирики. З 7 жовтня суттєво обмежили право на мирні протести через заборону демонстрацій на підтримку Палестини у багатьох німецьких містах. Незважаючи на те, що німецькі закони про свободу слова спершу мали на меті захищати меншини та демократію, сьогодні вони часто слугують для захисту уряду від критики. За іронією долі, їх часом використовують проти меншин, яких вони покликані захищати. Айріс Гефец, єврейку та ультраліву антисіоністку, що мешкає в Берліні, кілька разів затримували за мирні одиночні протести проти того, що вона називає геноцидом у Газі. Крім того, під час пропалестинських протестів часто відбуваються судові переслідування мусульман. По суті, це дозволяє переважно білій німецькій політичній

адміністративній верхівці визначати, які саме меншини заслуговують на захист – або судове переслідування – згідно з законами, що покликані захищати їх від нетерпимості більшості.

Подібну ситуацію спостерігаємо не лише в Німеччині. Франція – батьківщина Декларації прав людини – також зазнала агресивних обмежень свободи слова, незважаючи на те, що сама по собі Декларація гарантує право «вільно висловлюватися, писати та публікувати». Проте здатність французів об'єднуватися та протистояти діям уряду істотно обмежили за президентства Емманюеля Макрона. У деяких випадках він подавав до суду на тих, хто його висміював.

Перелік ГО, заборонених указом, зростає, і це посилає тривожний сигнал представникам громадянського суспільства

Більш тривожним є факт, що за час президентства Макрона було заборонено діяльність 46 громадських організацій, що більше, ніж за часів будь-якого іншого президента за всю історію П'ятої республіки. Серед заборонених організацій є антифашистські, антиімміграційні, мусульманські правозахисні, консервативні католицькі і навіть екологічні групи. Деякі організації заборонили за «злочини», пов'язані з їхніми висловлюваннями, включно з різкою критикою уряду та розмитими поняттями «мови ненависті», зокрема за те, що не видалили гейтерські коментарі користувачів на своїх соціальних платформах. Іншими словами: вони винні, бо відповідальність колективна.

Перелік ГО, заборонених указом, зростає, і це посилає тривожний сигнал представникам громадянського суспільства, а саме: незгода з офіційною політикою або республіканськими цінностями загрожує бути покараною. Багато груп зараз опинилися перед дилемою висловитися і ризикнути стати мішенню або промовчати та чекати на «відлигу». Жоден із варіантів не є прийнятним для країни, яка пишається своїм статусом піонера у галузі прав людини.

Підтримки не надають навіть європейські інституції попри важливість свободи слова, яка закріплена в Європейській конвенції прав людини Ради Європи та Хартії основних прав ЄС. Європейський суд із прав людини надає обмежений захист висловлюванням, які вважає екстремістськими (карають навіть за виявлення богохульства). ЄС працює над обмеженням свободи

слова, пропонуючи визнати мову ворожнечі «злочином ЄС», що передбачає розширення кримінальної відповідальності та посилення покарань у всіх 27 державах-членах.

Європейці можуть знехтувати цими порушеннями як ціною створення більш толерантних суспільств, ізольованих від ненависті до меншин і підйому ультраправих популістів. Але доказів того, що «войовничий» підхід дійсно працює, немає. Випадки екстремізму та нетерпимості ширяться всією територією Європи, незважаючи на дедалі щільнішу мережу законів, які обмежують мову ворожнечі.

У 2025 році Федеральне відомство Німеччини з охорони конституції повідомило про значне збільшення кількості екстремістів правого крила, що за десять років зросла більш ніж удвічі: з 20 тисяч у 2015 році до понад 50 тисяч у 2024-му. У звіті також зазначається, що кількість злочинів, скоєних праворадикальними екстремістами, включно з кримінальними, зросла на 47 процентів у порівнянні з попереднім роком. Варто зазначити, що це відбувається не тільки в Німеччині. 2024 року Європейський парламент прозвітував про «різке зростання дискримінації, злочинів на ґрунті ненависті та мови ненависті в ЄС», яке відбувалося впродовж останніх десятиліть.

Закони про мову ворожнечі не просто не знижують рівень ненависті чи екстремізму, а й часто провокують протилежний ефект

За іронією долі, останні дослідження свідчать про те, що міцніший захист свободи слова пов’язаний із більшою расовою терпимістю й потужнішими гарантіями прав меншин. Насправді закони про мову ворожнечі не просто не знижують рівень ненависті чи екстремізму, а й часто провокують протилежний ефект. Дослідження показують, що в демократичних країнах свобода вираження поглядів слугує запобіжним механізмом, який зменшує рівень насилля, тоді як репресії сприяють радикалізації та насиллю, провокують ще більше ненависних висловлювань і навіть підвищують електоральну підтримку політиків, проти яких власне застосовуються. У Франції, Німеччині, Великій Британії та Нідерландах лідери ультраправих партій, такі як Марін Ле Пен, Герт Вілдерс та Бйорн Хоке, здобули популярність попри судові переслідування за ненависницькі висловлювання, а інколи й завдяки ним.

Коли і, головне, якщо ці лідери обираються демократичною більшістю, то нинішня рецесія свободи слова стане зразком для поновлення обмежень свободи слова реваншистськими правими популістами. Це добре видно на прикладі Сполучених Штатів, де лише надійний захист Першої поправки стримує найгірші прояви політики адміністрації Трампа, пов'язані з цензурою. Незважаючи на такі тривожні зсуви та очевидну шкоду для свободи слова, ознак, які вказують, що європейські демократії переглянуть свій неліберальний курс, небагато.

Попри позитивні риси сучасної Європи, її войовнича демократія є радше попередженням, ніж прикладом для наслідування. Питання зараз полягає в тому, чи стало жорстке обмеження свободи слова в Європі більшою загрозою для демократії, ніж екстремісти, яких вона намагається стримати. Відповідь на нього визначить не тільки майбутнє Європи зокрема, а й долю ліберальної демократії в цілому.

Переклад з англійської Ірини Савюк

Якоб Мчанґама

Якоб Мчанґама (Jacob Mchangama) – данський юрист, виконавчий директор проєкту «Майбутнє свободи слова» у Вандербільтському університеті та старший науковий співробітник Фонду індивідуальних прав і вираження думок. Він є автором книги «Свобода слова: історія від Сократа до соціальних медіа» (2022) та співавтором книги «Майбутнє свободи слова: як зупинити глобальний занепад найважливішої свободи демократії» (вийде у 2026 році).